

**КРИВИЦА И КАЗНА: ИСЛЕЂИВАЊЕ У ДЕЛУ ФРАНЦА
КАФКЕ**

Марија М. Шаровић

*Институт за књижевност и уметност
Београд, Србија*

Key words: Franz Kafka, judicial investigation, bureaucracy, agnosticism, knowledge and faith, guilt and punishment, monopolization of knowledge, secrecy of the law, the court and the process, rituality, human-function

Abstract: This paper's subject is the motif of judicial investigation in Franz Kafka's narrative opus, primarily in his novels *The Trial (Der Prozess)* and *The Castle (Das Schloss)* and in certain short stories (*The Judgment, In the Penal Colony, The Burrow, The Problem of Our Laws*). The paper focuses on those elements of the judicial investigation process that appear in Kafka's work in an exceptional manner and can't be identified with classic treatments of that subject, such as those in Orwell's *1984* or Dostoyevsky's paradigmatic *The Brothers Karamazov (Братья Карамазовы)*. Particular attention is dedicated to typical investigation elements such as the relationship of authority and conscience, knowledge and guilt, secrecy of the court's activities, rituality of the process and bureaucracy, and the author highlights what constitutes their particularity in Kafka's interpretation. Perceived like that, the commonplaces of the judicial process in Kafka's work have often served as a basis for political and theological readings of his work; on that account, this paper questions the thesis that Kafka is a political writer. Among those commonplaces, the paper highlights guilt, monopolization of knowledge, the secrecy and inscrutability of the law's appliance, the court's actions and the importance of the process, but the bureaucratic apparatus as well, as the fundamental indicator of the process's omnipotence and the omnipresence of guilt. The influence of historical inquisition and its rituality on the depictions of investigation and punishment in Kafka are underlined as well. The absence of rebellion and rebellious characters is a commonplace in his work, and the concept of predestined guilt and the idea of the rebellion's futility is mirrored on the linguistic level, in a literal use of metaphor and the language of Kafka's works in general.

Кључне речи: Франц Кафка, истражни поступак, бирократизам, агностицизам, знање и вера, кривица и казна, монополизација знања, тајност закона, суда и процеса, ритуалност, човек-функција

Апстракт: Предмет овога рада јесте мотив истраге у приповедачком опусу Франца Кафке, првенствено у његовим романима *Процес* и *Замак*, као и у извесним приповеткама. Акцент је стављен на елементе истражног процеса који се у Кафкином делу јављају у специфичном виду и не могу се поистоветити са класичним обрадама теме, какве су, на пример, дате у Орвеловом роману *1984*. или у парадигматичном роману Ф. М. Достојевског, *Браћа Карамазови*. Пажња је посвећена типичним елементима ислеђивања, какви су однос ауторитета и савести, знања и кривице, тајност деловања суда, ритуалност процеса и бирократизам, с нагласком на ономе што чини њихову специфичност у Кафкиној интерпретацији. Овако схваћена, општа места истражног процеса у Кафкином делу неретко су служила и као основа за политичка и теолошка тумачења његовог дела, па се у тексту тим поводом проблематизује и теза о Кафки као политичком писцу. Међу њима, овом приликом истакнути су кривица, моноползација знања, тајност и недокучивост примене закона, деловања суда и значаја процеса, али и бирократски апарат, као основни показатељ свемоћности процеса и свеprisутности кривице. Подвлачи се и утицај историјске инквизиције и њене ритуалности на приказе ислеђивања и кажњавања код Кафке. Одсуство побуне и побуњеничких ликова у његовом опусу је опште место, а концепт предестиниране кривице и идеја узалудности побуне огледа се и на језичком нивоу дела, у дословној употреби метафоре и језику Кафкиног дела уопште.

У светлу теме ислеђивања у књижевности мало је тако сложених књижевних случајева какав је Кафкин. Упркос чињеници да је, незадовољан својим књижевним опусом, наложио да овај буде уништен, о Кафкином делу је писано много. Из овог скупа издвојићемо неколике студије које за тему ислеђивања и истраге имају највише значаја, а омогућавају и увид у то како се временом мењала перцепција Кафкиних дела. Први су (хронолошки а и по каквоћи) један есеј Валтера Бенјамина (1934) и један његов краћи запис, заправо део писма Гершому Шолему (1938). Следе значајна студија Гинтера Андерса, истовремено и најранија, премда објављена после Бенјаминових есеја (1951), а потом и заједничко остварење Делеза и Гатарија (1975), које нуди савременији приступ овој проблематици. Занимљива је подударност ставова наведених теоретичара у једноме – да су и психоаналитички и теолошки приступ Кафкином делу погрешни и да их треба избегавати – што нова тумачења у извесној мери ограничава (иако са правом, јер се наведени приступи одликују једностраношћу, ограниченошћу захвата и одвећ јасном конотацијом), али и чини контрадикторним (тако се двојица поменутих француских теоретичара

радо служе психоаналитичким приступом који одричу, додуше модификованим).¹

У Кафкином књижевном делу три су појаве од кључног значаја за тему ислеђивања: кривица, монополизација знања и, коначно, тајност и недокучивост примене закона, деловања суда и значаја процеса. Оптужени је увек у незнању, што га додатно онеспособљава за могућу одбрану, а у незнању га држе институције чија је природа готово мистична: суд, закон, процес. Такође, ту је и чудовишни бирократски апарат као једна од нуспојава истражног процеса, али и као један од његових неизоставних пратилаца. То је и елемент који прожима скоро сва Кафкина дела, упућујући на свемоћност процеса и свеprisутност кривице. Историјска инквизиција, посебно њена висока институционализованост и ригидност, као и ритуалност инквизиторијалног процеса, умногоне су утицали на књижевно обликовање овог мотива код Кафке, посебно када је реч о бирократском апарату, мрежама иследника, пирамидалним структурама и централизованомј власти (у причи *У кажњеничкој колонији* и романима *Процес* и *Замак*).

Код Кафке је уочљиво одсуство политичке оријентације, интересовања за политику у приземном (и данас најчешћем) смислу те речи, а заједно с овим и одсуство политичких алузија. У његовим делима историјски тренутак је неважан, као и све историјске назнаке, а писац се политике дотиче онолико колико је неопходно да би се увеле опште теме људског морала и савести. Слично је и у роману Меше Селимовића *Дервиш и смрт*. Како истиче Мирослав Егерић, „велики механизам“ (израз Јана Кота којим он означава структуру власти) чини да историју у Селимовићевом роману „осећамо као истински извор трагичности“ (Егерић, 1982: 39) и ту је, по њему, једино могуће говорити о *Дервишу* као делу са политичком димензијом, док по свему другом он том појму измиче. У Кафкиним делима препознајемо готово истоветан однос према политици, која га занима само кад се тиче општијих егзистенцијалних питања, а никако у свом „примењеном“

---

¹ У студији *Кафка Делез и Гатари помињу Кафкино Писмо оцу* „на које се ослањају жалосна психоаналитичка тумачења“. Касније се, међутим, увиђа да њима прибегавају и они, пошто читаво тумачење *Преображаја* заснивају на појму „реидипализације“, појму очигледно произашлом из Фројдове теорије. Они упадају у замку психоанализе тумачећи Кафкина дела њеним појмовима и средствима (Делез, Гатари, 1998: 15). За њихово тумачење у психоаналитичком кључу који одричу, видети нпр. стране 60–61 наведене студије.

смислу. Он феномен политичког не схвата као засебну сферу интереса, већ као елементарни друштвени однос. Упркос тврдњи Делеза и Гатарија да је Кафка писац дубоко испуњен политиком, ње нема у *Процесу*, што се види уколико се погледају измене на тексту које су сачуване у додатку романа под називом „Места која је аутор прецртао“.² Премда је истрага (или ислеђивање) као књижевна тема готово без изузетка политичка или политизована, у Кафкино дело она улази по једној другој основи – по проблему кривице, који у његовом књижевном свету заузима средишње место.

Своју тезу о Кафки као политичком писцу Делез и Гатари заснивају на сврставању Кафкиног дела у корпус тзв. малих књижевности. Једна од особина малих књижевности је и та да је у њима све политика: „због скучености њеног простора, свака ситуација се тренутно везује за политику“. Основ за ову тврдњу долази од повезивања малих књижевности са малим језицима (процесом који они називају „детериторијализација језика“), какав је био немачки језик у Прагу онога доба, „као осушен језик, измешан с чешким или јидишом“ (Делез, Гатари, 1998: 36). Објашњење зашто Кафка пише управо на немачком они налазе у положају тог језика као „проводног језика градова, бирократског језика државе, трговинског језика размене“ (1998: 44), слично ономе што данас представља енглески (а приклањање њима је још једна карактеристика малих књижевности). Француски аутори затим примећују, заједно са другим теоретичарима, да код Кафке нема критике, дајући као пример његову причу *О питању закона*, где „једна мала партија може веровати да је закон произвољан чин `племства`, али она не исказује никакву мржњу“ (Делез, Гатари, 1998: 81). Иако овде одиста нема критике друштва или власти, парадоксално, реч је о можда јединој отворено социјално, па и политички ангажованој

---

² На једном таквом стоји: „место `политички рејонски збор` стајало је првобитно `социјалистички збор`“ (Кафка, 1978д, 247). Очигледна је намера аутора да избегне прецизнији помен било какве политичке фракције, тј. да синтагми да̄ призвак неодређености и општости. Делез и Гатари, пак, утврђују да су већ рани проучаваоци Кафке (Вагенбах, на пример) истицали његову наклоност према прашким социјалистичким и анархистичким круговима. Они, штавише, сматрају да је свако аполитично тумачење Кафке измештено и да је реч о аутору који је „с краја на крај испуњен политиком“ (1998: 74). Основни проблем овог тумачења је то што, у покушају да се пишчевим изјавама прида политичка конотација, нигде није назначено у ком се смислу тачно користи термин *политика*. Подржавамо Андерсово схватање да је реч о политички неутралним списима.

Кафкиној причи, која је уз то и једна од његових бројних књижевних илустрација знања као предмета монопола. Од средњег века до данас ова теза је актуелна; једино што се у њој мења јесу они којима се знање ускраћује. У Кафкиној причи то су „ми“ (Кафкин службени језик и генерализација лица или ставова који иза ње стоје одличан су начин да се маса уједначи и обезличи) – при чему није јасно кога то „ми“ треба да представља. Кафка се до краја приче задржава на неодређеним и далеким појмовима као што су „ова мала партија“, „већина нашег народа“ или на (њему такође омиљеним) погодбеним реченицама које већ својим обликом изражавају несигурност или далеку, тешко оствариву могућност: „(...) партија која би поред веровања у законе одбацивала и племство придобила би сместа цео народ за себе, али таква партија не може настати, јер се нико не усуђује да одбаци племство“ (Кафка, 1978е: 380–381).

Код Кафке се тема скривеног знања (резервисаног за суд) увек повезује са незнањем оптуженог; то је оно што Андерс назива агностицизмом Кафкиних јунака. У *Питању закона* труд да се проникне у законе је узалудан, јер и циљ и предмет тог труда остају скривени и непознати. Покушаји да се закон спозна једнаки су покушајима да се спозна кривица и неизоставно су узалудни, јер „карактер ових закона захтева и да се њихова садржина држи у тајности“, пошто ти закони „које се ми трудимо да одгонетнемо, уопште не постоје“ (Кафка, 1978е: 380), исто као што су узалудни напори Јозефа К. да проникне у начин на који суд делује, а који се одликује затвореношћу и произвољношћу. Несазнатљивост закона или начина на који функционише судство умногоме подсећа на историјску инквизицију, њену тајновитост и ритуалност.

То, између осталог, отежава тумачење Кафкиног дела у теолошком кључу, који се готово сам намеће кад су у питању представе о кривици (не само кривици као сагрешењу према људском, већ и према божанском закону). И Делез и Гатари признају да треба бранити реалистичка и социјална тумачења Кафкиног дела, зато што је лакше говорити о проблемима мале књижевности, положају Јевреја у Прагу, бирократији и процесима, него о одсутном Богу (1998: 81). Бог је у Кафкином делу присутан колико и политика. Кафка приказује свет без бога – и у њему живи.

Осетљиво питање постојања злог демијурга у Кафкином делу поставља се због несумњиве сличности између Кафкиног света магијског реализма и елемената јеретичких учења, с једне, и упадљивог

одсуства било каквог побуњеничког елемента, с друге стране. Изопштење Кафкиних јунака из заједнице није изазвано неком очигледном кривицом (мада у *Процесу* Јозеф К. не жели да оде чак и када је пуштен, што упућује на постојање *некакве* кривице, и то пре кривице која је последица сагрешења самим рођењем, него кршења било ког људског закона), а осуда друштва заснована је на предрасудама у дословном значењу те речи („расуђивати пре“): „јер, како не дијели `предрасуде` друштва, друштво га је *осудило прије* него што му је припао“ (Anders, 1985: 51). Оно што Кафку чини књижевним изузетком јесте то што, иако владаре и власт приказује као недвосмислено зле, јунаке не уобличује као побуњенике – напротив, они настоје да се у недостижно друштво уклопе повлађивањем захтевима тог друштва. Други је проблем што у томе никада не успевају. У *Питању закона*, фантомски јунак каже: „ми смо уверени у то да се ови стари закони тачно примењују (...) овде не мислим на (...) штетне последице које настају *кад само појединци смеју учествовати у тумачењу*, а не цео народ. Те штетне последице *можда уопште нису веома велике*“ (Кафка, 1978е: 379, подвукла М. Ш.). Овде су, у две реченице, стале основне теме које Кафкино дело повезују са иследничким процесом какав је установљен још у време инквизиције – искључивост права на знање, везаног за само једну малу и затворену класу (неважно да ли је реч о световној или црквеној власти, јер принцип искључивости остаје исти), али и оно што је Кафкина специфичност – увереност појединца у исправно деловање закона, иако су ти закони непознати, а можда и не постоје. Андерс наглашава да се Кафка, иако страхује од слободе, не залаже за неслободне облике владавине (1985: 60). Но, с друге стране, жеља његових јунака за припадањем и уклапањем ипак представља основу деиндивидуализације и потчињености. Поистовећивање морала и моћи код Кафкиних јунака омогућава им да некритички, без преиспитивања, прихвате моралност обичаја и закона. Тако јунаци *Замка* верују да је нешто морално и исправно већ самим тим што је закон тако утврдио, а он се не може довести у питање. Да би описао ово стање неме послушности и непружања отпора, Борислав Пекић је користио слику Буридановог магарца, идеалног грађанина заштићеног од оптерећења слободне воље; Кафка пак ставља знак једнакости између морала обичног света

и значења закона.³ Кафкина посебност (и карактеристика јунака његових дела) јесте у томе што не прихвата поистовећивање моћи са правом, али и у томе што спознаје моћ као злу, но не показује никакву намеру да се од те спознаје брани. Дакле, однос према ауторитету није амбивалентан, како би се очекивало, и како и јесте у класичним обрадама ове теме (нпр. у *Браћи Карамазовима* Ф. М. Достојевског или у 1984. Џорџа Орвелова), већ отворен и једносмеран – циљ јунака је приближити му се. Одсуство побуне код Кафке јесте опште место; на то указују и Делез и Гатари када кажу да се Јозеф К. у *Процесу* не буни против закона, већ се од своје воље ставља на страну мучитеља и моћника (1998: 82). Овај однос према закону и власти може послужити као основ за паралелу са Селимовићевим шејхом Нурудином из романа *Дервиш и смрт* који, проведши читав живот у борби са системом и законом, најзад бира да им се придружи. Тајна коју је његов брат сазнао и због које је настрадао иницира Ахмеда Нурудина у свет власти и систем моћи, коме, парадоксално, није довољна само практична моћ управљања животима људи, већ и брижљиво негована илузија о одржавању и поштовању закона и судских установа, тј. увереност појединца да је власт правична и разумна. Ова увереност у исправност закона карактеристика је и Кафкиних јунака. Вера у систем који је Нурудин дуго подржавао и чији је део пристајао да буде на крају, међутим, слаби. Али, разрешење не долази у очекиваном облику побуне – поставши нови кадија, Нурудин почиње да се понаша као и сопствени безобзирни претходник, па чак користи и истоветне методе – превару, лицемерје, доушништво (све прерогативе система кога се гнушао). Он постаје Кафкин јунак који се остварио у покушају да се приближи систему. Последица мржње коју осећа не доводи до побуне, већ до заузимања власти, позиције која му омогућава освету – шејх изједначава појам освете с појмом правде, а моралност испољава кроз сплетку и интригу – дакле, средствима власти (Петровић, 1981: 93). Међутим, овде се сличност и окончава, јер се Кафкини и Селимовићеви јунаци, након блиског сусрета с влашћу и њеним законима, крећу различитим путевима. Два пола једне личности шејха Нурудина раздваја тренутак буђења из „догматског сна“ (израз Николе

---

³ Тако се госпођица Биртнер уздржава од тога да изрази мишљење о невиности Јозефа К., али додаје: „Кад се неком натовари на врат ни мање ни више него истражна комисија, онда је сигурно у питању тежак злочинац“ (Кафка, 1978д: 30).

Милошевића), отрежњење и чврста жеља да се пређе на страну зла. Ове одлучности Селимовићевог јунака, макар и закасне, код Кафкиних јунака нема – они остају заувек заробљени у сфери неостварених могућности, онога што је могло бити.

Код Кафке профил јеретика, побуњеника *не постоји* и он је, по свој прилици, једини писац који се бави питањима кривице, казне и истраге, а да не даје ниједан побуњенички лик. Има само покушаја да се појединац (који би можда могао одговорати профили изопштеника или побуњеника) додвори систему, и то не да би „изнутра“ деловао против њега (што је покушај карактеристичан за шездесете године прошлога века и бит генерацију), већ да би постао његов део.⁴ Кафка се, дакле, *не буну*; њему апсурд постојања и свет без бога нису разлог за ничеанску побуну. Концепт предестиниране кривице и идеја узалудности побуне засновани су на поимању затвореног света трагичког јунака, света чији закони појединцу нису познати, и јунака који ипак сноси последице трагичке кривице за коју нису одговорни. Притом, реакције јунака нису засноване само на њиховим сопственим слабостима, већ и на од почетка проблематизованом односу појединца и власти. Фром наглашава да се недостатак везаности за вредности, симболе и обрасце може назвати моралном усамљеношћу, а то је „болест“ Кафкиних јунака. „Религија и национализам“ – а Кафка одбацује и једно и друго, па чак делује као да није свестан баналних могућности које нуде обичном човеку – „ма како бесмислени и унижавајући били, јесу, само ако повезују појединца са другима, уточиште од онога чега се човек највише плаши: од издвојености“ (Фром, 1978: 38).

И поред замки и ограничења теолошких тумачења Кафкиног дела – посебно када се у обзир узме сложеност његовог књижевног света без Бога у коме се кривица ипак и религијски схвата и интерпретира – није тешко говорити о теолошки схваћеном моралу код Кафке. Ово нарочито пада у очи ако се на уму има инверзија злочина и казне: казна која претходи злочину подсећа на фаталистичко прихватање

---

⁴ Значајно је и то што је Јозеф К. у *Процесу* представљен као побуњеник једино у недовршеном поглављу под називом „Ка Елзи“: „Његове нечувене примедбе, рекоше му, да саслушања ничему не служе, да немају нити могу имати резултата, да неће више долазити, да се неће обазирати ни на телефонске ни на писмене позиве, да ће с врата отерати гласнике – све те примедбе унете су у записник и већ су му много нашкодиле. Зашто неће да се покори? упиташе га“ (Кафка, 1978д: 223).

првобитног греха. Код Кафке се и савест појединца јавља као иследничка инстанца, слично као код Селимовића, што има везе са специфичним схватањем кривице – Кафкини јунаци су криви од почетка, већ због тога што су рођени, чему се може и не мора придружити кривица наметнута споља (Јозеф К. комбинује обе; син из приче *Пресуда* стоји пред судом који представља његов отац, у исти мах и његов иследник и његов судија). Кафкина посебност је у доживљају кривице и казне, као и у честом поступку замењивања њиховог редоследа – како истиче Андерс, казна код овог писца претходи кривици, а не обрнуто (1985: 64–65).

Кафкини јунаци су жртве предестинације и није чудно што Андерс његово дело повезује са Маркијановим учењем,⁵ али и са мрачном доктрином калвинизма, пошто су они криви већ и зато што су рођени, и свака казна заслужена је већ пуким постојањем. Међутим, разлика између поменутих религијских учења и Кафкиног дела је у томе што Кафка овакав след догађаја тражи и налази у постојећим друштвеним обрасцима, па се његови јунаци могу посматрати и у светлу социјалних категорија. Овај поступак налази се у основи Кафкине „дословне метафоре“ која је, по Андерсу, једна од главних представљачких техника овога писца. Ово тумачење Делез и Гатари одбацују, сматрајући да би се о употреби метафоре могло говорити само у случају да је Кафка, на пример, писао роман о бирократском свету мрава, а не људи.⁶

---

⁵ Маркијан (рођен око 85) одбијао је Бога као творца света и негодовао због несавршенства света и људи. Презирао је бесмислено уређење света, а природу је посматрао као производ зле силе. Људе, које је начинио творца света, због њихове слабости, беспомоћности и смртности, сматрао је бедним створењима, а њихово размножавање гнусним, па је тако целокупно стварање видео као жалосну комедију, за коју одговорност може сносити само њен творац. Код Маркијана се, као и код Кафке, може уочити нечувени бунт против стварања. Више о Маркијану видети у делу Валтера Нига, *Књига јеретика*, стр. 72. Ниг запажа и паралелу између Маркијановог учења и става Ивана Карамазова из дела Достоевског, чије га гневне речи о гушању над овим светом подсећају на овога јеретика.

⁶ Ови аутори сматрају да је свако тумачење Кафке које се позива на метафору, симбол или алегорију од почетка промашено. Да би ово илустровали, узимају тумачење извесне Марте Робер из чијих се закључака јасно види да је своје анализе, најблаже речено, изводила из закључака Гинтера Андерса. Међутим, њихово схватање по коме „Кафка намерно убија сваку метафору“ у ствари није ништа друго него преименована Андерсова дословна метафора (Делез, Гатари, 1998: 38).

Дословна употреба метафоре Кафкино књижевно дело приближава теми ислеђивања, посебно онда када таква метафора представља људе као функције. Ритуални и ригидни свет ислеђивања не може функционисати ван унапред зацртаних улога у иследничком процесу; и оптужени и иследник су управо *функције*. За књижевност XX века карактеристичан је тип иследника какав представља Орвелов инквизитор, машина, тј. Кафкин човек-функција, „идеални“ тип који се служи људском маском. Кафкин батинаш себи ускраћује муке прекомерног размишљања о ономе што ради и закључује: „Поставили су ме за батинаша и ја батинаш“ (Кафка, 1978д: 86). Дословну метафору Андерс проналази у буквално примењеном изразу „искусити нешто на својој кожи“ – када је нешто лично доживљено, што Кафка доводи до крајности у причи *У кажњеничкој колонији*, где се затвореницима казна не саопштава усмено, већ им се иглама урезају у кожу. Човек-функција јесте препознатљива појава, карактеристична за Кафкин књижевни свет, али у друштвеном систему она не изазива никакво изненађење – човек-функција је његов производ. Систем ствара човека-функцију, и одатле га Кафка преноси у свој књижевни свет. У системима у којима подела рада од човека ствара функцију, свако онај ко нема функцију сматра се ништавним. На овоме почива и веза са калвинизмом – ова врста искључивости у схватању речи „позив“ (или функција) подсећа на калвинистичка учења о човеку, чији једини „позив“ може бити апсолутна посвећеност богу (Anders, 1985: 74–76). Бог је у Кафкином свету замењен позивом. Ако погледамо још неке ликове из Кафкине галерије, видећемо да се, уопште, мање говори о људима, а више о функцијама, тј. људима који прихватају туђу вољу: Јозеф К. добровољно пристаје на процес који га терети због непостојеће кривице, он признаје моћ коју је могао упознати само као злу. Земљомер из *Замка* прихвата такође своју непознату „обавезу“ и иде беспоговорно ка њеном извршењу. Човек је *унапред*, калвинистички грешан: „Ми нисмо грешни само стога што смо јели плодове са дрвета сазнања, него и стога што још нисмо јели плодове са дрвета живота. Грешно је стање у којем се налазимо, независно од кривице“ (Кафка, 1978б: 381).

Кафкино дело са темом ислеђивања повезује и историјско-теолошка прича о монополизацији знања. Овај монополизам је у средњем веку био видљив, на пример, у забрани читања Светог писма обичном свету. Сматрало се да ће образовање увећати опасност од интелектуалне реакције и отпора. Код Кафке овај монопол дефинише

природу јунака – они су обесправљени јер им је знање дословно одузето; они су присилни агностици, свесно држани у незнању: „Као бесправан, ниједан од његових људи не заслужује да буде информисан; и ниједан није достојан да одлучи о властитом цивилном статусу, упркос владајућем панбирократизму“ (Anders, 1985: 78). Андерс агностицизам Кафкиних јунака правилно описује као политички феномен. Иако је реч о писцу који се није бавио дневном политиком, агностицизам његових јунака, изазван својатањем знања од стране само једне класе или једног слоја друштва, приближава га и политици и проблему монополизације знања. Закони постоје, али су или тајни (*О питању закона*), или су дати у законцима испуњеним порнографским сликама, прљавим и распаднутим књигама (*Процес*). Јунак је крив зато што су му непознати закони, међутим, они остају непознати и онима који су у служби закона. Како то саопштава један од службеника у уводном поглављу *Процеса*, „(...) власт, колико је ја познајем, а познајем њене само најниже степене, не тражи кривицу међу становништвом, већ је, како закон каже, кривица привлачи и она тамо мора да пошаље нас стражаре. То је закон. Откуд би ту било грешке?“ (Кафка, 1978д: 12). Грешке не може бити у осуди, али исто тако је нема ни код осумњиченог јунака. Незнање је изједначено са кривицом, па и онда кад јунаку није ни замисливо постојање одређених закона – Јозеф К. не може да не познаје закон, а да у исти мах тврди да је невин.

Неслобода изазвана незнањем видљива је и у Кафкином језику, препуном несигурности погодбених реченица (на пример, језик јунака-кртице у причи *Јазбина*). Језик истраге представља суви, службени, безлични језик, састављен од клишеа који говорника могу поштедети размишљања, не увлачећи га у сферу несигурних, метафоричних значења језика, и омогућавајући му да појаву опише или окарактерише искључиво уз помоћ стандардних формулација. Нема писца који је то боље схватио од Кафке. У својој студији о Кафки, Андерс се диви „ненадмашно сувопарној перфекцији његовог службеног језика“ (1985: 11). Међутим, овакав идиом се код Кафке, за разлику од уобичајене праксе, не ослања на политичку или друштвену конструкцију. Он ствари назива њиховим правим именом, примењујући метафору дословно, а користи и поступак лажног именовања, односно обрће след ствари, па кривица и казна замењују место (у *Процесу* казна претходи кривици, и то није изолован случај, већ правило).

Кафкин језик је „раван“ и остаје увек на истом нивоу. Ово је, утврђује Андерс, језик дистанце као и сваки други службени језик (на пример, језик теологије, права, или језик било ког ауторитета). Кафкини људи-функције нису ништа друго до говорници овог језика. То је језик службеника – било да је реч о понизном човеку пред шалтером, било да је реч о дистанци коју тим истим језиком намеће незаинтересовани службеник: „Кафкин идиом није у ствари само његов или К.-ов, већ заједнички свим његовим фигурама“ (Anders, 1985: 101). Код овог писца језичка диференцијација као да не постоји и језик његових дела је језик протокола чији су облици само варијанте основног, протоколарног (а то може бити језик молбе, жалбе, извештаја, закона). Он одговара у потпуности гласу (говору) иследника који је ауторитаран, далек и поставља неуклоњиву дистанцу.

Појам несазнатљивог, непроменљивог и апстрактног закона Делез и Гатари користе да би увели појам машинског поретка (бирократије, закона, суда... као машине). Закон је чиста, празна форма без садржаја – он се понегде може исказати само пресудом, а ова се опет не може спознати другачије него кроз казну. Унутрашњост машине закона остаје скривена од сваког. У *Кажњеничкој колонији*, ова машина има наизглед чврсто јединство и човек може и читав ући у њу, што можда и изазива „њено распрскавање“; у *Америци* К. остаје ван машине и протерују га чим покуша да уђе, а у *Процесу* ова машина би требало да врши функцију правде, али је „њено јединство тако магловито (...) да ту више нема разлике између изван и унутар“ (Делез, Гатари, 1998: 14). Машинско устројство код Кафке је карактеристично за свет бирократије. Чудовишни бирократски апарат назире се већ на почетку *Процеса*, када два службеника која долазе по Јозефа К. да му саопште како је ухапшен, објашњавају да је процес огроман, да је немогуће окончати га брзо, и додају како је њихова улога у левијатанском систему тако незнатна да је ни они сами не познају. У *Процесу* Кафка и експлицитно представља застрашујућу бирократску машинерију: то је „организација у којој раде не само подмитљиви стражари, тупоглави надзорници и истражне судије који су, у најбољем случају, скромне памети, већ у којој се, свакако, налазе и судије високог и највишег ранга са безбројном, неопходном свитом служитеља, писара, жандарма и другог помоћног особља а можда чак и целата...“ (Кафка, 1978д: 48). Исто илуструје и свештеникова параболо о недодирљивости закона и суда. Свештеник је завршава речима којима се обзнањује да је „спис неизменљив, а мишљења су често само израз очајања због овога“

(Кафка, 1978д: 209). Другим речима, закон је један и непроменљив. Ослобођење се не може очекивати на основу његовог непознавања, а упознавање са њим је ионако немогуће. Јозеф К. је, као и јунак свештеникове параболе, кривац чија је кривица привукла суд. Он може да оде куда хоће, забрањен му је само улаз у закон и, ако поред капије закона проводи остатак свог живота, он то чини добровољно.

Бенјаминово тумачење је важно за нашу тему, јер показује да код Кафке ислеђивање и инквизиторијални однос потичу из породице, а не полазе од неке туђе, непознате, институционалне инстанце. Породица је изједначена са судом, како у *Преображају*, тако и у причи *Пресуда*: „Отац је онај који кажњава. Њега привлачи кривица као и судске чиновнике. Много шта наговештава да је свет чиновника и свет очева за Кафку исти свет“ (Benjamin, 1974: 243). Сличност између два света – породичног (личног, интимног) и спољашњег (званичног, институционалног, судског) заснива се на покварености, чији је пандан у видљивом, чулном свету прљавштина. Као најважније карактеристике службеничке хијерархије Бенјамин истиче управо корупцију и прљавштину. Као што су судске просторије запуштене, налазе се у мрачним рушевним кућеринама по предграђима, исто тако је и јунаков отац у причи *Пресуда* прљав, у не нарочито чистом рубљу, запуштен и борави у мрачној соби са устајалим ваздухом. Кафкини моћници пребивају по таванима, као судије, или по замковима, као секретари. Исто тако и одрадек, фантастично Кафкино биће, највише воли да борави на тавану, степеништу, по пролазима и ходницима.⁷

„Ситни чиновници моралне ортопедије“, како бирократе назива Фуко (1997: 13), представљају основ на коме почива читав систем у Кафкином делу, где су од највећег значаја фигуре апаратчика, чиновника свих врста, слуге, праље, доушници, „пријатељи“ власти. Код Кафке, као и код Орвела, у бирократску машинерију улазе чак и чланови породице; бирократски апарат упада у приватни живот појединца.

Замишљати да је бирократија, како каже Мамфорд, релативно нова установа, значи занемарити анале древне историје (Mumford, 1986:

---

⁷ Бенјаминови есеји били су очигледан узор за студију Делеза и Гатарија, премда они његово дело не помињу. Ипак, фигуре о којима они говоре – Кафкини људи погнутих глава и људи-серије, који су само друго име за људе-функције – имају своју претходницу у Бенјаминовим есејима. Он наглашава да је међу створењима Кафкиних прича најчешће оно које главу држи дубоко погнута (1974, 243–246).

232). Он развијену бирократију налази већ у древним друштвима као карику која повезује извор моћи (божанског краља) и раднике, људемашине који граде или разарају. Код Кафке су чланови ове релације несазнатљиви суд и тајни закони с једне, и умртвљени појединац у стању вечите подређености изазване незнањем у које је свесно гурнут, с друге стране. У *Замку* се каже како се сваки догађај протоколише, али да се ови протоколи никада не читају, чиме се бирократији придаје готово божански карактер, карактер религијске мистерије, догме – онога што се не може оспорити и у шта се не сме сумњати. Функционисање бирократског апарата у Кафкином делу остаје скривено и од оних који га покрећу, а по правилу је испуњен прљавштином и има непредвидљив режим рада (као што је случај са фантастичном машином која усмрћује осуђенике у *Кажњеничкој колонији* или, нешто апстрактније, у *Процесу*). Андерс закључује да је Кафка писац који није *измислио*, па чак ни антиципирао чудовишни бирократски систем, већ да је само први писац (и при томе, реалистички писац) који га је у књижевности представио, исто као што је, представљајући људе функције, људе-марионете, био истинскији реалист од писца који се пословично дефинишу као такви. Овај високо ритуализован систем развијен је до савршенства још у време шпанске и римске инквизиције, а одликовао се приличном тромошћу. Тако је приказан и у многим књижевним делима: пример су безбројни службеници у Кафкиним приповеткама и његовим романима *Процес* и *Замак*, велики број доушника и потказивача у Андрићевој *Проклетој авлији*, који упућују на несазнатљивост казнене структуре и произвољност казне или помиловања, као и целокупна друштвена структура од дна до врха пирамиде прожета замршеном и густом мрежом извештача у Хакслијевом *Врлом новом свету* или Орвеловој *1984*.

Круту организацију бирократије могу да измене једино корупција или отворена побуна. Код Кафке постоји само прва могућност, али је и она сведена на привремено одгађање, *одуговлачење* процеса (о чему као о једном од разрешења процеса говори сликар Титорели у *Процесу*). Административна метода по којој је бирократија организована захтева „помно потискивање свих аутономних функција личности, као и спремност да се дневне дужности обављају ритуалном тачношћу“ (Mumford, 1986: 233). Ритуални поредак код Кафке укључује дословно све јунаке и ликове дела – од оних чија се припадност суду подразумева (судије, адвокати, службеници и помоћници суда, позиви

чији називи истичу њихову апсурдност – обавештач, батинаш), до потпуно споредних ликова који оваплоћују мистичну свеобухватност и свемоћ суда (девојчице у Титорелијевом атељеу, странке које проводе дане у судским чекаоницама, читав низ споредних ликова чије су функције замагљене или удвостручене, као што су сликар Титорели, жена која пушта Јозефа К. у судницу итд). Паралелу Кафкином императиву испуњавања дужности која је непозната, те њено повезивање са скрупулозношћу и ритуализмом, Андерс налази у фашистичком терору, закључујући притом да су „ритуални системи прецизне машине“ (1985: 114).⁸ Но, Мамфорд показује и да је реч о много старијој појави која представља основу сваке ауторитарне структуре, од источњачких деспотија до неототалитаристичких поредака данашњице. Хијерархизована машинерија власти кореспондира са устројством историјске инквизиције. Тајност власти, скривеност њених структура, удаљеност од појединца и незаинтересованост за њега, која се крије иза фасаде друштвене бриге, препознатљиве су карактеристике инквизиционог система.

Истражни поступак (у било којој својој фази) код Кафке је, дакле, увек повезан са тајношћу и знањем. Поступак је у *Процесу* тајан, не само за јавност већ и за оптуженог, исто као што је то био и код средњовековне инквизиције. Тајност инквизиторског поступка једва да се разликује од оног који представља Кафка – недостатак сазнања оптуженог о томе ко га је и за шта оптужио је опште место истражних процеса од римске инквизиције до московских процеса. У *Процесу* се каже да оптужени „нема увид у судске списе, а врло је тешко на основу саслушавања закључити шта се налази у списима на основу којих се врше саслушања“ (Кафка, 1978д: 114). Овај затворени круг судске бирократије у *Процесу* допуњавају и браниоци који не смеју присуствовати саслушањима, а од чега су једини лек „адвокатске личне везе и оне су, углавном, вредност одбране“. Наравно, увид у корумпираност суда осуђенику никада не помаже, што је само још један од начина да се укаже на неживост и машинизованост

---

⁸ Андерс ово незнање назива агностицизмом; то је она особина која код Кафке и ликове бирократа и ликове осумњичених изједначаје и представља као масу људи без лица; отуда се често две или три особе појављују заједно и по правилу обављају исту функцију. Ове низове ликова обједињене функцијом Делез и Гатари називају „серијама“.

институције која се непрекидно умножава у сплету канцеларија и чиновника, у неразумљивој и бесконачној хијерархији суда.

Природа Кафкиних књижевних светова и природа представљања система судства, права и ислеђивања отежала је покушаје да се овај писац сврста у неку књижевну школу или правац. Појам припадности садржи половину проблема: као што се види из његовог језика, потпуно отуђених јунака и предестиниране кривице, Кафка није *припадао*. Делез и Гатари, видели смо, сматрају га представником мале књижевности опседнуте политичким питањима. Ипак, Андерс га с правом сврстава у профетске реалисте или реалистичке баснописце, чији поредак не делује реалистички, али има реалистички исход. Иако у прерушеном виду, Кафка верно именује ствари, појаве и људе. Он приказује свет какав јесте – свет саслушања која се одвијају без пристанка појединца стављеног пред свршен чин (Јозеф К. није бирао да процес прихвати или одбаци, он се просто нашао усред њега) или свет саслушања који не намеће спољашња сила, већ сила која се налази у самом појединцу (овде спадају сви Кафкини јунаци који *не желе* да буду слободни; речима Јозефовог адвоката, „често је боље бити у ланцима него слободан“, Кафка 1978д: 182). Тајанствени суд код Кафке није, дакле – као у другим књижевним делима с темом истраге – одраз конкретног друштва, већ слика живота какав јесте, али виђеног очима туђинца, онога ко заједници не припада, што је била и позиција самог Кафке.

Извори:

- Кафка, Франц. 1978а. *Америка*. Београд: Нолит.
Кафка, Франц. 1978б. *Дневници 1914–1923*. Београд: Нолит.
Кафка, Франц. 1978ц. *Замак*. Београд: Нолит.
Кафка, Франц. 1978д. *Процес*. Београд: Нолит.
Кафка, Франц. 1978е. *Целокупне приповетке*. Београд: Нолит.

Литература:

- Делез, Жил и Феликс Гатари. 1998. *Кафка*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
Кот, Јан. 1963. *Шекспир наш савременик*. Београд: СКЗ.
Ниг, Валтер. 2004. *Књига јеретика*. Београд: Гутенбергова галаксија.
Пекић, Борислав. 1996. *Скинуто са траке. Дневничке забелешке и размишљања 1954–1983*. Београд: Народна књига.
Фуко, Мишел. 1997. *Надзирати и кажњавати. Настанак затвора*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

- Anders, Ginter. 1985. *Kafka: pro et contra*. Beograd: Rogoz.
- Benjamin, Valter. 1974. *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Egerić, Miroslav. 1982. *Derviš i smrt Meše Selimovića*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- From, Erih. 1978. *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Milošević, Nikola. 1978. *Zidanica na pesku*. Beograd: Slovo ljubve.
- Mumford, Lewis. 1986. *Mit o mašini 1. Tehnika i razvoj čovjeka*. Zagreb: GZH.
- Petrović, Miodrag. 1981. *Roman Meše Selimovića*. Niš: Gradina.
- Selimović, Meša. 1970. *Derviš i smrt*. Sarajevo: Svjetlost.